

Анотацыя. Артыкул прысвечаны даследаванню пытання рэпрэзентацыі тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі ў беларускім мастацкім тэксце. Разглядаецца актуалізацыя кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі на аснове прыёму інфармацыйнага-дапаўнення, вызначаюцца і сістэматызуюцца сродкі рэалізацыі катэгорыі. Падчас аналізу прыкладаў аўтарам прадстаўлены розныя тыпы лексіка-граматычных маркераў рэтраспекцыі, яе структурная арганізацыя.

Ключавыя словы: катэгорыя рэтраспекцыі; форма дыскантынуума; тэкст; маркеры рэтраспекцыі; кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя.

Пытанне даследавання рэтраспекцыі застаецца запатрабаваным, што абумоўлена цікавасцю вучоных да вывучэння асаблівасцей функцыянавання тэкставых катэгорый у мастацкім творы. Працы даследчыкаў розных лінгвістычных напрамкаў унеслі значны ўклад у распрацоўку праблемы дадзенай катэгорыі часу. Былі вывучаны пытанні семантычнай арганізацыі рэтраспекцыі, імпліцытнага і экспліцытнага выражэння яе значэнняў, класіфікацыі відаў катэгорыі (Н. У. Брускова [1], Л. М. Фёдарова [2]). У межах фармальна-граматычнага напрамку разглядаецца пытанне кампанентнага складу катэгорый тэксту і іх узаемадзеяння ў працэсе функцыянавання (І. Р. Гальперын [3], К. В. Ліфанцьева [4]. Даследчыкамі адзначаецца сувязь рэтраспектыўнай формы дыскантынуума з катэгорыяй мадальнасці, кагезіі (звязнасці), інфарматыўнасці, аўтасемантыі, чляннасці, праспекцыі і інш. Далейшую распрацоўку праблема катэгорыі рэтраспекцыі атрымала ў канцэпцыях прадстаўнікоў функцыянальнай школы, дзе аб'ектам вывучэння становяцца функцыі тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі [2; 5]. Названыя даследаванні адкрылі новыя перспектывы ў вывучэнні камунікатыўнай і семантычнай арганізацыі часавых форм дыскантынуума ў мастацкім тэксце.

Адсутнасць у беларускім мовазнаўстве грунтоўнага даследавання катэгорыі рэтраспекцыі прадвызначае актуальнасць вывучэння праблемы. Таму мэтай нашай работы – вызначыць сістэму моўных сродкаў рэпрэзентацыі катэгорыі рэтраспекцыі на матэрыяле мастацкіх твораў У. Гніламедава.

Кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя характарызуецца ўвядзеннем новай інфармацыі з часовай прасторы мінулага, якая з'яўляецца складнікам сюжэта мастацкага твора [2; 5]. Кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя ў мастацкіх творах аднакампанентная – яна ўключае рэтраспектыўную частку, вызначэнне якой абумоўлена суадносінамі падзей мінулага і сучаснасці (з умоўнай кропкай адліку). Дадзены падыход дазваляе вызначыць прыёмы рэалізацыі рэтраспектыўнага кампанента – намінацыі, інфармацыйнага дапаўнення, супастаўлення, параўнання, прамой актуалізацыі мінулых падзей, каўзальны. Кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя фарміруецца з дапамогай экспліцытных і імпліцытных сродкаў у межах слова, словазлучэння, сказа, складанага сінтаксічнага цэлага.

Інфармацыйна-дапаўняльная рэтраспекцыя ўводзіцца ў сюжэт твора як дадатковая інфармацыя, якая ўдакладняе рэтраспектыўны час, маркіраваны базавымі сродкамі. Такія кампаненты выкарыстоўваюцца як маркеры-канкрэтызатары вектара часовай накіраванасці, як дадатковыя звесткі з мінулага.

Рэпрэзентацыя інфармацыйна-дапаўняльнай рэтраспекцыі ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узроўняў. Прамым маркерам інфармацыйна-дапаўняльнай рэтраспекцыі выступаюць прыслоўі часу: *даўно, учора, яшчэ раней, толькі што, дасюль, раней, неаднойчы, дагэтуль, колісь*. Яны ўказваюць на значэнні *некалі ў мінулым, даўней, напярэдадні, не так даўно*: *Наступная раніца, можна сказаць, на ўсё жыццё засталася ў Лявонкавай памяці. Дзед Кірыла яшчэ **звечара падмазаў** восі, **паклаў** паміж драбінамі кельню з бярэмам саломы, каб было на чым мякчэй сядзець, – **падрыхтаваўся** да дарогі* («Уліс з Прускі»). Некаторыя прыслоўі – *нядаўна, неяк, аднойчы* – актуалізуюць пераход у рэтраспектыўную прастору ў залежнасці ад кантэксту: *Жыхары мястэчка моцна трымаліся свайго мяшчанскага саслоўя і нават пачалі бунтаваць, калі **аднойчы** пасля апошняга раздзелу Польшчы, улады **мелі намер зрабіць** з іх сялян* («Уліс з Прускі»); у простае мове: – *Ніколі б не падумаў, – прызнаўся ён, – **нядаўна** ж зусім Вільгельм з нашым царом у Белавежскай пушчы **на зуброў палявалі** разам, а цяпер...* – *Кастанты прос сваім ёмкім целам і лыпаў вачыма* («Расія»). Рэтраспектыўнасць падзей можа маркіравацца і з дапамогай прыслоўяў часу, якія азначаюць паўтаральнасць дзеянняў: – *Адной гэтай «чэці» за дзень столькі аддасі, што ажно рука забаліць, – ён таксама **не раз трапляў** у падобнае становішча* («Расія»).

Ужыванне прыслоўя *тады ў значэнні ў той час, у той момант, у мінулым або будучым* фарміруе рэтраспекцыю толькі ў спалучэнні з граматычнай формай прошлага часу: *Лепі і праўдзівей пра Трахіма ніхто б не сказаў, як ён сам. – Камандзір мяне **тады ледзь не застрэліў**...* («Вяртанне»).

Прыслоўі *некалі, калісьці* выконваюць функцыю няпэўнага маркера рэтраспекцыі, бо на канкрэтны час не ўказваюць. Такія сродкі патрабуюць дадатковых маркераў тэмпаральнай канкрэтызацыі, у якасці якіх выступаюць дзеясловы ў форме будучага часу: *Яшчэ больш урасла ў зямлю, у снег, будыніна Масея Галёнкі. З сцяны па-ранейшаму выпірала **бервяно**, якое **ірвануў некалі** ды так як трэба **і не ўставіў** Марка Замагільны* («Расія»); *Давялося асвоіць яшчэ адну прафесію: хто б думаў, што **некалі** яму **давядзецца працаваць ліфцёрам*** («Уліс з Прускі»).

Маркерам кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі выступаюць *колькасна-іменныя спалучэнні*, якія ўключаюць паказальнікі часу, суадносныя з каляндарнай сістэмай адліку: *Не адна вайна пракацілася праз старажытны Камянец. **У 1657 годзе мястэчка рабавалі шведы. У 1655 і 1658 гадах наведаліся маскавіты** ваявод Урусавы і Барацінскага. Асабліва **шмат шкоды нарабілі** маскоўскія стральцы Івана Хаванскага: **спалілі** замак, ратушу, касцёл, царкву і 183 дамы з 286* («Уліс з Прускі»), сэнсава звязаныя з пройдзеным этапам, з пэўнымі ўзроставымі перыядамі ў жыцці персанажа: *Дзед з унукам выйшлі з будынка вучылішча і ... прыселі на лавачку. – Ну вось і скончылася тваё **маленства**, унучак. <...> **Усяго было ў тым маленстве** – і змрочнага, і светлага, і горкага, і радаснага. **Лепшым сябрам быў дзед** – з ім і ў поле, і ў лес* («Уліс з Прускі»).

Рэтраспектыўным маркерам выступае спалучэнне *назоўнік і займеннік / прыметнік*: *Было вядома, што **ў свой час** ён займаўся ў павятовым вучылішчы ў Берасці* («Уліс з Прускі»); *прыметнікі з указаннем на час*: ***Пазамінулым летам**, калі Лявонка пасвіў авечак, з ім быў выпадак. Пасвячы авечак – не пасядзіш. Яны таго і глядзяць, каб у шкоду дзе ўлезці* («Уліс з Прускі»); *азначэнні, выражаныя рознымі часцінамі мовы са значэннем часу*: *Прускаўцы здаўна мелі ўласнага паліцэйскага, які жыў у **вёсцы**. Называлі яго Канстанцін Цярэнцьевіч Дзванарык, па-мясцоваму – Кастанты. Бацька Кастантага асеў тут яшчэ **ў часы Мураўёва**, пасля паўстання **шэсцьдзесят трэцяга года*** («Уліс з Прускі»). Такія лексічныя адзінкі з'яўляюцца экспліцытнымі сродкамі выражэння рэтраспектыўных дзеянняў або падзей.

Зрэдку назіраецца ўжыванне слоў, сэнс якіх не суадносіцца з мінулым, але пад уплывам сюжэта набывае тэмпаральнае значэнне: *Лявонка апрануў новую ясэнку з дамацканага сукна, абуў юхтовыя боты. Думку пра боты Кірыла падаў **яшчэ вясной***: – *Калі Лявонка ў Камянцы вучыцца будзе, то трэба яму чобаты справіць, не чакаючы, калі да вянца ісці. <...> Боты выйшлі на славу – дабрэнныя, з высокімі бліскучымі халявамі, амаль як у Кузёмкі* («Уліс з Прускі»).

Імпліцытным маркерам рэтраспекцыі выступаюць *часавыя формы дзеяслова*. Лакалізаванасць дзеяння ў тэмпаральнай прасторы звязана не толькі з формай часу, але і з унутранай мяжой дзеяння – трываннем, што ў сукупнасці і вызначае значэнні мастацкага часу.

Рэтраспектыўны план можа быць выражаны з дапамогай наступных значэнняў мастацкага часу: значэння прошлага незакончанага паўтаральнага дзеяння: *Ураднік толькі што **вярнуўся** з аб'езду стомлены і злы. Клопатаў яму, трэба сказаць, хапала. Разам з валасным начальствам – пісарам*

Пацеём – збіралі з сьяян-неплацельшчыкаў падаткі, нядоімку («Уліс з Прускі»); прошлага неза-кончанага пастаяннага дзеяння: *Павал дастаў з печы вугалёк, прыпаліў цыгарку і даў прыкурыць сябру. – Між іншым, за немцаў выдавалася цікавая газета – «Гоман». Я некалі выпісваў і атрымліваў амаль кожнага дня. <...> – Як немцаў не стала, дык і газета прапала, – пасміхнуўся Фэдар і зацягнуўся дымам («Вяртанне»);* прошлага закончанага перфектнага значэння: *Паклалі на воз нарыхтаваныя звечара мяшкі і кошкі, торбачку з харчам, каб на полудзень было што на зуб узяць. Сёлета Кужалі пасадзілі бульбу за Малым Трыбам – так называлася мясціна, куды яны накіроўваліся цяпер на даўно наезджанай палявой дарозе («Уліс з Прускі»);* цяперашняга гіста-рычнага часу: *Пашанцавала і Лявонку. Да гэтага ён скончыў двухкласную школу ў роднай вёсцы. Гэтая двухгадовая школка афіцыйна называлася царкоўнапрыходскай. <...> Айцец Глеб таксама строгі быў. Прыедзе ў клас, павядзе вачыма і раптам загадае: «Кужаль, прачытай першую за-паведзь!» Лявонка пачынае: «Азм есмь Господзь Бог твой...» «Чаму "азм"? "Аз"! Чытай!» («Уліс з Прускі»).* Дадзеныя значэнні форм часу могуць фарміраваць рэтраспектыўны план незалежна ад лексічных маркераў часу, на зрух у кантынуме апавядання можа ўплываць сам кантэкст.

Змена часавай паслядоўнасці падзей можа экспліцытна маркіравацца з дапамогай *форм дзе-епрыметнікаў*, напрыклад, дзеепрыметніка прошлага часу з паясняльнымі словамі: *За Прускаю, на бугры, стаяў, схіліўшыся на бок, вятрак з нямоглымі танклявымі крыламі. Той, што Ляксей Ка-ленік некалі пабудоваў, вярнуўшыся з Амерыкі («Вяртанне»).*

Структурная арганізацыя рэтраспектыўных частак разнастайная. Значна пашырана рэалізацыя рэтраспектыўнай прасторы ў структуры *складаных сказаў розных тыпаў*, напрыклад, складаназалежнага сказа з даданай азначальнай часткай: *Экзамен па арыфметыцы праводзіў другі настаўнік. Давялося рашаць задачку. <...> Аднак задачка была з такіх, якія яны разглядалі ў школе («Уліс з Прускі»).*

Такім чынам, інфармацыйна-дапаўняльная рэтраспекцыя маркіруецца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі: прыслоўямі часу, колькасна-іменнымі спалучэннямі, спалучэннем назоўніка і займенніка / прыметніка, азначэннямі, выражанымі рознымі часцінамі мовы са значэн-нем часу, прыметнікамі з указаннем на час, часавымі формамі дзеяслова, формамі дзеепрыметніка. Структурная арганізацыя рэтраспектыўнага плана прадстаўлена складанымі сказамі розных відаў. Ступень экспліцытнага выражэння рэтраспектыўнай формы дыскантынума абумоўлена наяўнасцю пэўных і ўскосных маркераў, дадатковых лексічных адзінак са значэннем часу.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Брускова, Н. В. Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте: на материале немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Н. В. Брускова ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1983. – 22 с.
2. Федорова, Л. Н. Категория ретроспекции в художественном тексте: на материале английского языка : автореф. Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Л. Н. Федорова ; Моск. Гос. Пед. ин-т иностр. Яз. – М., 1982. – 21 с.
3. Гальперин, И. Р. Ретроспекция и проспекция в тексте / И. Р. Гальперин // Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. Ред. Г. В. Степанов. – 9-е изд. – М., 2016. – С. 105 – 113.
4. Лифантьева, Е. В. Реализация текстовой категории ретроспекции в англоязычном художественном тексте : автореф. Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Е. В. Лифантьева ; Тул. Гос. Ун-т. – М., 2009. – 17 с.
5. Тивьяева, И. В. Ретроспективные сверхфразовые единства: формы и функции: на материале английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / И. В. Тивьяева ; Воронеж. гос. ун-т. – Тула, 2007. – 19 с.